

Поезія Тараса Шевченка після повернення зі заслання: провідні мотиви, нові ліричні жанри, оновлення тематики поем у контексті громадської діяльності автора

Олеся Пономаренко
канд. філол. наук,
ст. наук. співр.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

28 лютого 1858 р. **Тарас Шевченко** повернувся до Петербурга. Це була перша поетова подорож залізницею. *“Після заслання Шевченко не створив уже монументальних політичних поем і сатир, рівнозначних написаним у період “трьох літ”, але його революційна лірика останніх років за силою пристрасті, напруженістю і пророчим пафосом заперечення усіх абсолютів самодержавно-кріпосницького ладу належить до найвищих досягнень світової поезії 19 ст.”* [13].

На початку 1859 р. **В. Головін** у друкарні **В. Гергардта** видав “Новые стихотворения Пушкина и Шевченко”. Сюди увійшло сім творів **Пушкіна**, заборонених у Росії, та шість — **Шевченка** українською мовою: “Кавказ”, “Холодний яр”, “Як умру, то поховайте...” під заголовком “Думка”, “Розрита могила”, “Думка”, “І мертвим, і живим...”. Це ускладнило цензурні митарства, пов’язані з підготовкою до друку “Поезій” **Т. Шевченка** у двох томах (до першого з них мали увійти поезії, написані до заслання, до другого — на засланні та після нього).

23 січня 1860 р. у Петербурзі в друкарні **П. Куліша** коштом **П. Симиренка** виданий Шевченків “Кобзар” із присвятою: *“Марку Вовчкові на пам’ять 24 сичня 1859 року”*. Сюди увійшли 16 поезій, створених до заслання, зокрема, вперше повністю “Давидові псалми” (завершують збірку). Заспівною поезією стали “Думи мої, думи мої...” (1840), другим надрукований вірш “Перебендя”, далі — розташування за жанровим принципом: думки (“Тече вода в синє море...”, “Вітре буйний...”, “Тяжко-важко в світі жити...”, “Нащо мені чорні брови...”), вірш “До Основ’яненка”, історичні поеми (“Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Гамалія”), героїчна поема-епопея “Гайдамаки” [3]. Друкарня **П. Куліша**, в якій друкувався “Кобзар” 1860 р., знаходилась на Вознесенському проспекті. Працюючи над виданням свого останнього прижиттєвого українського “Кобзаря”, **Т. Шевченко** писав поезії, в яких окреслював мету власної просвітницької діяльності. В рефлексивній ліриці “Не нарікаю я на Бога” (5 жовтня 1860 р.) поет змалював сподівані результати просвітницької праці: *“Орися ж ти, моя ниво, / Долом та горою! / Та засійся, чорна ниво, / Волею ясною! /.../ Розвернися ж на всі боки, / Ниво-десятино! / Та посійся не словами, / А розумом, ниво!”*.

О. Кушнір. Майдан. Революція. 2014 р.

Згодом у Петербурзі вийшов і повніший “Кобзарь” 1860 р. (рукопис був дозволений до друку 28 квітня 1860) — у перекладі російською мовою під редакцією **М. Гербеля**. “Автобіографія Т. Шевченка” опублікована у цьому перекладному російському “Кобзарі”. Серед поетів, котрі перекладали твори **Шевченка** для “Кобзаря” 1860 р. російською мовою — **А. Майков**, **М. Курочкін** — брат **В. Курочкіна**, автора поезії “Для великих землі”, з якою перегукується вірш Тараса Григоровича “Тим неситим очам”. Шевченків однодумець **В. Курочкін** виступав у демократичному журналі “Искра”.

Відверто демократичне спрямування мав також журнал “Современник”, у якому друкувалася нова позацензурна громадянська лірика **Т. Шевченка**. Співробітники “Современника” гуртувалися довкола **М. Чернишевського**; він же поділяв і пропагував Шевченків погляд на антикріпосницьку реформу згори як на введення народу в оману. Вперше передчуття одурених надій селян-землеробів і віру в те, що селяни на панщині “дожинають останній сніп”, **Шевченко** висловив у вірші “Сон (На панщині пшеницю жала)”.

Ще в Нижньому Новгороді поет одержав на початку лютого 1858 р. від **Куліша** “Народні оповідання” **Марка Вовчка** (першодрук 1857 р.) і був ними широко захоплений. Поезію “Сон” 1858 р. присвятив **Марку Вовчку** і збирався видрукувати як присвяту до всього “Кобзаря” 1860 р., однак цензура не дозволила.

Чорновий автограф вірша був на звороті одного з відбитків офорта “Свята родина”, подарованого **Ф. Черненку** 16 липня 1858 р.

Далі у вірші “Я не нездужаю, нівроку” (22 листопада 1858 р.) з’являється символічний образ сокири як народної революції: “*Не жди сподіваної волі — / Вона заснула: цар Микола / Її приснав, а щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить. / А то проспить собі небога / До суду Божого страшного!*”.

І. Франко відзначив надзвичайне піднесення релігійного духу в поезії **Т. Шевченка** після заслання. Вперше з’являються “подражання” Старозавітним пророкам як зразки громадянської лірики суспільного ладу майбутнього. Поет часто звертався і до Старого, і до Нового Заповітів, але жанр “подражаній”, тобто, наслідувань, утверджував в українській літературі на основі “*Старого Заповіту, сюжети якого краще надавалися до актуалізації сучасного йому життя: там царі — і тут царі; там гнали пророків за правду — те саме робив офіційний Петербург із людьми, не згідними з офіційною триадою самодержавія, православія, народності (єдиної російської); там було рабство — і тут різновид рабства — самодержавство*” [4]. “Першовзірець або сюжет-прототип у жанрі подражання значно далі відходить від біблійного

Т. Шевченко. Офорт “Свята родина”. 1858 р.

Т. Шевченко. Приятелі. Офорт, акватинта. 1859 р.

оригіналу, аніж у переспівах” [9]. У художній літературі виділяють прототипи образів (знайомих або історичних осіб, відомих письменнику з документів, літературних творів) і сюжетів. “**Т. Шевченко** навіть полемізував з прототипами образів і сюжетів у подражаніях” [9], пишучи в 1859 р. за біблійними зразками нові поезії.

У “Подражанні 11 псалму” ідею тексту-прототипу, що Бог захищає побожних, трансформовано у думку про те, що поет захищає “рабів німих”, тобто, говорить за поневолених, які мовчать: “*Воскресну нині! Ради їх, / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу / Малих отих рабов німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово*”. Так, біблійний образ “мовчання землі” **Шевченко** перетворює на мотив “мовчання поневолених” [9].

У подражанні “Ісаїя. Глава 35” **Т. Шевченко** наслідує великого старозавітного пророка (8 ст. до н. е.) котрий картав відступництво верхівки Іудейського царства від законів **Яхве**, її жадібність, користолобство, нещадний визиск бідних маєтними, жорстокість до слабких, погрожував судом і карою Божою, провіщав прихід Месії-рятівника і майбутнє райське життя на землі.

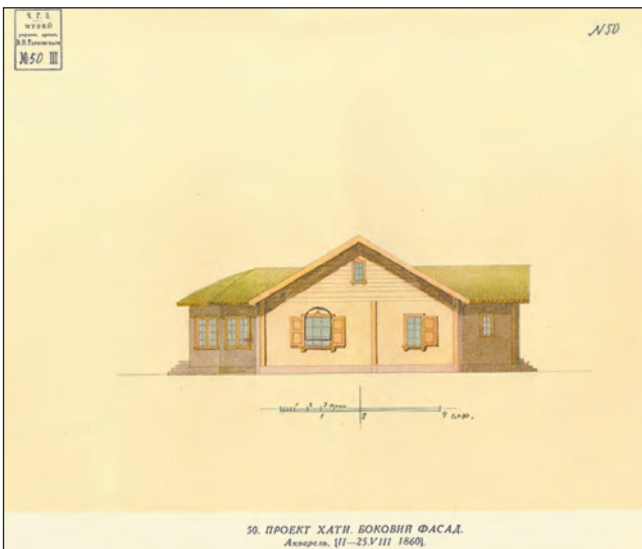
Малюючи одужання немічних у майбутньому земному раю на тлі буяння природи, **Т. Шевченко** створює натхненний гімн прийдешній перемозі звільнених із кайданів “рабів німих” над гнобителями: “*Оживуть степи, озера, / І не верстовоїї, / А вольнії, широкії, / Скрізь шляхи святії / Простеляться; і не найдуть / Шляхів тих владики, / А раби тими шляхами / Без гвалту і крику / Позіходяться докупи, / Раді та веселі. / І пустиню опанують / Веселії села*”. Первісний автограф вірша поет записав на звороті свого офорта з картини **І.І. Соколова** “Приятелі”, виконаному не пізніше 16 березня 1859 р.

У “Подражанні Іезекїїлю. Глава 19” **Шевченко** вивів образ “самодержавного плачу” як неминучого кінця Російської імперії, її самодержавного ладу: “*Плач великий / Воєсто львицищого рика / Почують люди. / І той плач, / Нікчемний, довгий і поганий, / Межи людьми во притчу стане, / Самодержавний отой плач!*”. Поет вдався до повчальних алегорій: єгипетського полону, з якого **Мойсей** вивів єврейський народ, — довготривалого тяжкого випробування; і вавилонського полону, в якому був і сам пророк **Іезекїїль** 6 ст. до н. е. — суворого ув’язнення. У Біблії лев як символ людини, наділеної особливою владою і могутністю, не

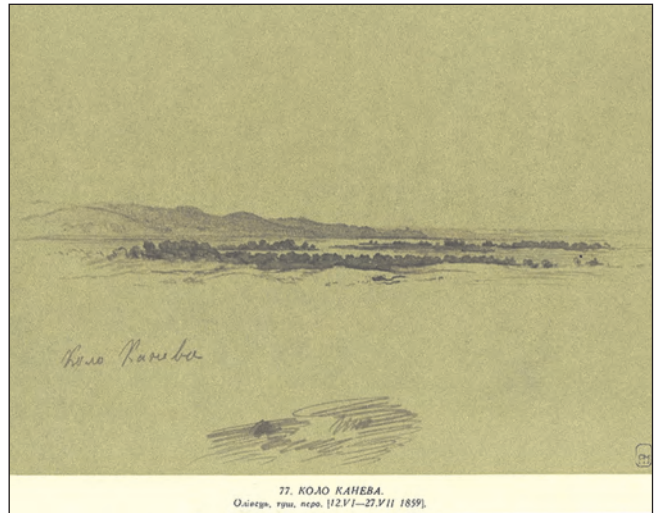
виступав антагоністом *Мойсея* чи *Ізекіїля*. Український поет вкладає в уста пророків нові притчі, які мають надихнути сучасний народ на розправу з самодержцями. *Ізекіїль* викривав зажерливість можновладців, гонитву за розкошами і жорстокість до підданих; вказував, що Бог відвернувся від свого народу за відступництво від Нього. За *Шевченком*, кари чекають виключно на самодержців за знущання з народу.

У подражанні “Осії. Главі 14” поет наслідує лише першу песимістичну частину передбачень малого старозавітного пророка 10—8 ст. до н. е. *Осії*, котрий пророкував швидкий крах єврейської держави під тиском зовнішніх ворогів як невідворотну кару Божу за гріхи свого народу, а передусім його недостойних поводитирів, які нехтували державними інтересами і збагачувалися шляхом нещадного визиску зубожілих землеробів. Земельне питання в Україні загострилося напередодні реформи 1861 р., виявилися розходження інтересів поміщиків і селян. У другій частині “Осії...” український поет стверджує, що кара спаде на винуватців бідувань народу: “*Брежуть боги, / Ті ідоли в чужих чертогах, / Скажи, що правда оживе, / Натхне, накличе, нажене / Не ветхе[є], не древле слово / Розтленое, а слово нове / Меж людьми криком пронесе / І люд окрадений спасе / Од ласки царської...*”. Царі як рукотворні ідоли не можуть мати божественної природи, і поет бачить своє завдання в тому, щоб розвінчати подібні ілюзії вбогих людей.

5 травня 1859 року *Т. Шевченко* подав заяву до Петербурзької академії мистецтв із проханням надати йому “*вид*” на проїзд у Київську, Чернігівську й Полтавську губернії терміном на 5 місяців для “*поліпшення здоров’я і малювання етюдів з природи*”. На початку червня поет був уже в Україні. У Лихвині написав вірш-пісню “Ой по горі роман цвіте”, пізніше (22 вересня) присвятив її інженеру-архітекторові *Ф.І. Черненку*, на квартирі якого (по вул. Спаській, нині — Рилєєва) збиралась українська громада, і який згодом допомагав *Шевченку* скласти проект поетової хати.

Т. Шевченко. “Проект хати. Боковий фасад”.
Папір, акварель. 1860 р.

Т. Шевченко. “Коло Канева”, 1859 р.

Т. Шевченко. “В Межирічі”. 1859 р.

У Петербурзі на межі 1858—1859 рр. засновано товариство діячів культури “Українська Громада”. Ядром Громади стали колишні члени Кирило-Мефодіївського братства — *Т. Шевченко*, *М. Костомаров*, *П. Куліш*, *В. Білозерський*; активними діячами були *Г. Честахівський*, *О. та М. Лазаревські*, *Я. Кухаренко*, *Д. Мордовець*, *Ф. Черненко*, *О. А.-Чужбинський*, *Д. Каменецький*, *С. Гулак-Артемівський*. У 1859—1861 рр. *Шевченко* був одним із найбільших подвижників у справі недільних шкіл. Збереглася фотографія *Шевченка* в колі громадівців, виконана *Г. Денсьером*.

Для недільних шкіл Чернігова, Києва, Полтави поет передав у подарунок 150 примірників “Кобзаря” 1860 р., виданий власним коштом “Буквар южноруській” (СПб., 1861), тиражем 10000 примірників; у НМТШ — оригінал. Буквар містить алфавіт, лічбу, тексти для читання за складами (уривки з Шевченкових переспівів “Псалмів Давидових”), тексти для суцільного читання, молитви. Шевченків буквар заохочував писати підручники для недільних шкіл у дусі здорової народної моралі. Серед найголовніших досягнень громади — видання альманаху “Хата”, 1860 р. і журналу “Основа” 1861—1862 рр. (оригінали в НМТШ).

В альманасі “Хата” у розділі “Кобзарський гостинець” опубліковано поезії **Шевченка**, що раніше не друкувалися, під редакторськими назвами: “Калина” (“Чого ти ходиш на могилу”), “Пустка” (“Рано-вранці новобранці”), “На Різдво” (“Не додому вночі йдучи...”), “Козацька доля” (“Нащо мені женитися?”), “На Україну” (“Немає гірше, як в неволі”) ін.; з авторськими назвами “Хустина” і “Доля”.

У листі до **Я. Кухаренка** від 25.03.1860 **Шевченко** писав: “Посилаю тобі к Великодню замість писанки “Хату”. І не журнал, а тільки альманах, попередник нашого майбутнього журналу “Основа””. Поет брав безпосередню участь у підготовці видання “Основи”. У часописі надруковано (із деякими редакторськими вилученнями і змінами) понад 70 поезій **Шевченка**. У №1 — “Послання славному Шафарикові”, “Ой три шляхи широкі”, “Пустка”, “Чернець”; у №2 — другу редакцію “Москалевої криниці” і “Некролог Т. Шевченка”.

22 січня 1859 р. до Петербурга приїхала **Марко Вовчок**, і вже наступного дня **Шевченко** познайомився з нею. Поезію “Марку Вовчку” з присвятою “На пам’ять 24 січня 1859” переписав 17 лютого до Більшої книжки: “Недавно я поза Уралом блукав і Господа благав: Щоб наша слава не пропала, щоб наше слово не вмрало... І виблагав. Господь послав тебе нам, кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих... Світе мій! Моя ти зоренько святая! Моя ти сило молодая! Світи на мене і огрій!”. Письменниця присвятила йому повість “Інститутка” (**Шевченко** був одним із перших читачів-редакторів твору).

Гостюючи в Прохорівці у **Максимовичів**, митець виношував задум поеми “Марія”. Звідти поїхав до Межиріч, де підшукав таке місце для майбутньої своєї хати, “щоб Дніпро був під самим порогом”.

13 липня **Шевченка** біля самого будинку **Максимовичів** заарештували. Спричинили до арешту масові обговорення ідеї майбутньої поеми “Марія”, провокаційна розмова про теологію, заведена землеміром, шляхтичем **Козловським**.

14 липня поета доставили в Черкаси, де він написав вірш “Сестрі”, і під вартою привезли до Києва. Він оселився в будинку священника **Ю. Ботвиновського**, який узяв **Шевченка** на поруки. Але через кілька днів поет перейшов на квартиру свого давнього знайомого, київського портретиста і фотографа **І. Гудовського** (на розі Малої Житомирської з боку Хрещатика). **І. Гудовський** сфотографував **Т. Шевченка** в повний зріст.

Потім, у серпні, поет оселився на Пріорці в домі **В. Пашковської**. Слідча справа завершилась дозволом **Шевченку** виїхати з Києва до Петербурга і таємною забороною надалі жити чи перебувати на гостині в Україні. На щастя, до самої смерті поет не довідався про цей жорстокий присуд, і останні дні життя його були зірті надією на скоре повернення в Україну.

У листопаді 1859 р. він за 16 днів у Петербурзі написав поему “Марія”, в якій здійснив свій давній задум описати серце матері за життям Пречистої Диви, Матері Христової.

Твір став апофеозом Мадонни. Так піднесено і витончено творили образ Богоматері та водночас реальної земної жінки лише найбільші художники епохи Відродження: **Рафаель**, **Ботічеллі**, **Мікеланджело**, **Леонардо да Вінчі**. **Іван Огієнко** писав: “Ніхто в українській літературі не мав такого високо- і глибокорелігійного стилю, як це нам дав **Шевченко**. І власне релігійний стиль “Марії” — найвищий”. “**Шевченко** подивився на жінку як на берегиню національних сакральних скарбів, що до нього не існувало ані в художній, ані в суспільно-громадянській традиції” [11; 6]. Вступ до поеми: “Во Іудеї во дні они...” **Шевченко** написав експромтом, вільно оперуючи історичними фактами, військовою термінологією стародавнього Риму. В цьому виявилася його блискуча ерудиція. Згодом поет переписав “Во Іудеї...” начисто до “Більшої книжки” як окремий твір. Очевидно, саркастично-іронічний тон поезії не відповідав просвітлено-релігійному пафосу “Марії”.

У вступі оповідається про страшний наказ царя **Ірода**, наляканого пророцтвом про народження Месії-Спасителя, відданий у той час, коли **Марія** змушена була йти до Віфлеєма для перепису населення: “Так що ж, — промовив Ірод п’яний, — / По всьому царству постинать / Малих дітей; а то, погані, / Нам не дадуть доцарювать. — / Поштар, нівроку, був підпилий, / Оддав сенатові приказ, / Щоб тільки в Віфліємі били / Малих дітей. / Спаси ти нас, / Младенче праведний, великий, / Од п’яного царя-владики! / Од гіршого ж Тебе спасла / Твоя преправедная Мати”.

Починається поема молитвою до Богородиці. Вкотре вже “цей геній молитви” (**К. Чуковський**) звертається до Богородиці. Але такого трепетного обожнювання, що мов памороззю цвіт, взялось гірким співчуттям до **Марії**, до свого народу, в “Кобзарі” не знайти: “Все упованіє моє / На тебе, мій пресвітлий раю, / На милосердіє твоє, /... / На тебе, Мати, возлагаю. / Святая сило всіх святих, / Пренепорочная, благая! / Молюся, плачу і ридаю: / Воззри, Пречистая, на їх, / Отих окрадених, сліпих / Невольників. Подай їм силу / Твого мученика Сина, / Щоб хрест-кайдани донесли / До самого, самого краю”. Пастухи допомагають **Марії** з немовлям урятуватися і споряджають її в дорогу до Єгипту. “У Нілі скупанеє спить / В пелюшках долі, під вербою, / Дитяточко. А меж лозою / З лози колосочку плете / Та плаче праведная Мати, / Колиску тую плетучи”.

За Єгиптом у поемі “Марія” постає краєвид шевченківського Петербурга зі сфінксами на набережній Неви (“два сфінкси з храму **Аменхотена III** (15 ст. до н. е.) було привезено до Петербурга і 1834 р. встановлено /.../ поблизу Академії мистецтв” [10]): “З-за Нілу сфінкси, мов сичі, / Страшними мертвими очима / На тебе дивляться. За ними / На голому піску стоять / По шинуру піраміди вряд, / Мов фараонова сторожа, / І ніби фараонам знать / Вони дають, що правда Божя / Встає вже, встала на землі. / Щоб фараони стереглись”.

Поет вкладає в уста **Ісуса**-дитини проповідь ідеалів правди і свободи. Він змальовує випадок, як під час ярмаркування **Марії** з **Йосипом** у Єрусалимі

Ісус загубився, а Матір знайшла потім Сина в синагозі: “*Межи раввінами дитина, / Її хлоп’яточко, сидить / І навчає, неповинне, / Як в світі жить, людей любить, / За правду стать! За правду згинуть! / Без правди горе! — Горе вам, / Учителі-архисереї! — / І дивувались фарисеї / І книжники його речам*”. У цьому шевченківському образі *Ісуса Христа* вгадується нове демократичне покоління.

Шевченко створив і самотній образ святої Матері Божої, яка після Розп’яття єдиного Сина свого, мученика за волю, надихнула апостолів Христових сіяти вчення правди і свободи. Не відступаючи від біблійної топоніміки, свяченої історії, атрибутів одягу, поет водночас витворює глибоко національний образ козацької матері. Користуючись високим стилем, насиченим церковнослов’янською лексикою, поет повсякчас підкреслює приземленість героїні, її буденну заклопотаність. Але ніде немає пародіювання героїні, її повсякденної роботи. “Марія” — це соціально-побутова поема на звеличення святого подвигу материнства.

Епіграф до поеми *Шевченко* взяв з акафісту Пресвятій Богородиці: “*Радуйся, ти-бо обновила зачатих у соромі*”. За біблійним каноном, Богородиця непорочним зачаттям спокутувала первородний гріх прародички Єви. За Шевченковою *Марією* постає образ святої матері-України, непорочної від початків. Така Батьківщина відновиться в душах вільного українського народу. Для тих, хто не вірить у надихаючу силу рідної землі, вимальовується тільки образ зневаженої покритки. Поет додав до канонічного образу йще і новий зміст — спасіння народжених у кріпацтві на бездержавній землі. Поет глибоко розумів, що “*Марія — найближча до Христа молільниця у людських потребах. Коли чиюсь молитву Господь не може почути через нерозкаяний гріх молільника, то він почує її вустами Своєї Матері*” [4]. Українське козацтво обрало своєю заступницею Богородицю-Покрову.

Поряд зі зростанням кількості релігійних мотивів, у поезії *Т. Шевченка* після заслання з’являються численні антиклерикальні мотиви. У вірші “Гімн черничий” поет обстоює право жінок на земне щастя: “*Удар, гоме, над тим домом, / Над тим Божим, де мремо ми, / Тебе ж, Боже, зневажаєм, / Зневажаючи співаєм: / Алілуя!*”.

В одній із найзагадковіших поезій “І Архімед, і Галілей...” *Т. Шевченко* поставив поруч емблематичні імена давньогрецького механіка, математика та італійського фізика, котрий обґрунтував геліоцентричну систему світу, і протиставив їх, як носіїв науки та просвіти, попам, як сіячам мороку й облудного страху в людських душах. Поет саркастично розвінчує культ царя, закладений у християнстві в образі першого царя Іудеї *Давида*, нащадком якого є Цар Небесний Ісус Христос: “*А ви, святис предотечі, / По всьому світу розійшились / І крихту хліба понесли / Царям убогим. / Буде бите / Царями сіянее жито! / А люде виростуть. Умрут / Ще незачатис царята...*”. Царям-гнобителям поет протиставляє людей нового

демократичного суспільства, перемога якого неминує, як перемога правди над кривдою: “*І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі*”. За ідеалом родини бачиться народ і рідна країна.

У створеній пізніше поемі “Саул” *Шевченко* підкреслив, що культ царя важко опротестувати тому, що він віками насаджувався народу через Святе Письмо: “*Плугами, ралом не розорем / Прокляту ниву, поросла / Колючим терном. Горе! Горе! / Дрібніють люди на землі, / Ростуть і висяються цари!*”. У сатирично-пародійному “Саулі” (1860) поет “*на основі біблійної оповіді про походження царської влади в ізраїльтян подає власну сатиричну генезу царської влади в історії людства*” [9]: “*В непробудимому Китаї, / В Єгипті темному, у нас, / І понад Індом і Євфратом / Свої ягнята і телята / На полі вольнім вольно пас / Чабан, було, в своєму раї. / ... / Аж ось лихий царя несе / З законами, з мечем, з катами, / З князями, з темними рабами!*”.

Йдучи за Другою пророчою Книгою Самуїла, *Шевченко* розповідає про те, що перед *Давидом* пророк *Самуїл* помазав на найпершого єврейського царя велетня-пастуха Саула. Але поет не використовує величний стиль оповіді оригіналу, а вдається до пародійно зниженого тону: “*Та взяв од козлиць і свиней / Того Саула-здоровила / І їм помазав во царя*”. Він досить вільно оперує біблійним прототипом, приписуючи Саулу “*кедрові палати*” і “*гарем чималий*”, що належали царю *Соломону*. Подібні “*образи-притчі*” звернені в поетову сучасність, натякають на політику російських царів, упокорення нехристиянських народів Кавказу і Середньої Азії: “*А Саул / Бере і горд і аул*”.

У тому ж стилі *Т. Шевченко* трансформує античні прототипи. “*Традиційно позитивний образ римського царя-реформатора Нуми Помпілія поет використовує з метою сатиричного викриття фальшивого народоловства царів*” [9]. За *Нумою*, у ліричному вірші “*Колись то ще, во врем’я оно...*” (1860) вгадується нібито “*добрий цар*” і “*кроткий государ*”, “*реформатор*” *Олександр II* [13]: “*Помпілій Нума, римський цар, / Тихенький, кроткий государ, / Втомившись, пишучи закони, / Пішов любенько погулять / І одпочить. Та, спочивавши, / Додумать, як би то скувать / Кайдани на римлян*”. Поштоухом до переосмислення античного образу-прототипу римського царя, котрого на законотворчість надихала німфа струмка Егерія, для *Шевченка* міг стати вірш *А. Майкова* з традиційною реконструкцією центрального міфологічного образу “*Нимфа Эгерия*” (1844), передрукований у поетичній збірці 1858 р. (СПб.). У Шевченковій ліриці дівоча краса пробуджує в царя думки про нові способи поневолення: “*А мудрий Нума / І на дівча і на цвіти / Дивується собі і дума, / Який би ретязь ще сплести?*”.

У 1860 *Т. Шевченко* здійснив два переспіви і переклад уривків зі “Слова о полку Ігоревім” — “В Путивлі-граді вранці-рано” і “З передсвіта до вечора”. Його переспів “Плачу Ярославни” з давньоруської і досі найкращий в українській літературі з погляду ритміки та ясності високого змісту.

В останні роки життя, сповнені мистецьких і громадських звершень, трагічних випробувань долі, поета не полишає мрія створити родину й оселитися в Україні у власній хаті. Останню спробу одружитися Шевченко робить у Петербурзі. У своїй майбутній дружині, землячці з простолюду, поет бачив передусім рівню собі, з високим почуттям людської гідності: “...Мій ти друже, / Моя ти любо! Не хрестись, / І не кленись, і не молись / Нікому в світі! Збрують люде, / І візантійський Саваоф / Одуриють! Не одуриють Бог, / Карать і миловать не буде: / Ми не раби його — ми люде!” (“Ликері”). Під враженням від розриву стосунків постали поезії “Л.” (архетип саду в ній має і значення обіцянки), “Барвінок цвів і зеленів” (“Н. Макарову”). У філософській мініатюрі “Якби з ким сісти хліба з’їсти” поет, уже після розриву з *Ликерою*, відверто висловився про особисту самотність, яку відчайдушно щиро хотів подолати. Після цього — розпач із приводу того, що новий лад ніяк не настає: “І день іде, і ніч іде. / І голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде / Апостол правди і науки!”. Мотив самотності особистої увиразнюється гучним акордом самотності в Україні поетової громадянської позиції: “Якби то, — думаю, — якби / Не похилилися раби... / То не стояло б над Невною / Оцих осквернених палат.” (“Якось-то йдучи уночі...”) (на Двірцевій набережній Петербурга були Зимовий палац і палаци інших членів царської родини — авт.).

Демонологія Петербурга, який і за поетом встановив довічний таємний поліційний нагляд, має цілком реальну основу: “Що з того боку, мов із ями, / Очима лупа кошеня. / А то два ліхтаря горять / Коло апостольської брами”. Навпроти Петропавлівської фортеці на протилежному березі ріки розташовані Невські ворота, через які вивозили засуджених до страти чи заслання. Цих в’язнів совісті *Шевченко* називав “апостолами свободи”. Поет, котрий пройшов муки заслання, і на завершальному етапі творчого подвигу не піддався життєвим спокусам — свідомо не написав жодного царехвального рядка: “Я схаменувся, осінивсь / Святим хрестом і тричі плюнув. / Та й знову думать заходивсь / Про те ж таки, що й перше думав”.

На схилі життя у поета виринає така рідкісна для нього ідилічна картина подружнього життя на тлі українського краєвиду із традиційними символами весільних пісень — качечки й качура: “Тече вода з-під явора / Яром на долину. / Пишається над водою / Червона калина”. Ідилія одвічної любові та щасливого подружнього життя вимальовується у віршах “Подражаніє Едуарду Сові” (1859), “Подражаніє сербському” (1860), “Росли укупочці, зросли...” (1860).

О. Боголюбов. Петербург перед заходом Сонця. 1850 р.

Т. Шевченко першим психологічно глибоко змалював у поезії болісну дівочу самотність. У вірші “Н.Т.” він як поет-романтик через майстерний індивідуальний новотвір-оксиморон (поєднання іменника із протилежним до нього за значенням епітетом-прикметником) показує гірку ціну цнотливості *Надії Василични Тарновської* — самотність: “А сила / Сатурнова іде та йде, / І гріх той праведний плете, / У сиві коси заплітає, / А ти ніби недобачаєш: / Дівуєш, молишся та спиш, / Та Матер Божію гнівиш / Своїм смиренієм лукавим”.

Під враженням від прогулянки з *Н.В. Тарновською* холодним Петербургом восени 1860 р. *Шевченко* написав філософську мініатюру-фантазмагорію “Кума моя і я / В Петрополіському лабіринті”. Автобіографічний герой і його самотня кума заблукали у столиці *Петра I*, названій на грецький лад Петрополісом. Химерна спонука “Ходімо, куме, в піраміду, / Засвітим світоч” нібито натякає на Петропавлівський собор — усипальницю російських царів, що своїм всевладдям і посмертними культами уподібнюються до єгипетських фараонів. В українських фантастичних казках у образі куми іноді ввижається людині її власна смерть. Таємнича і химерна метафора християнського священника Петропавлівського собору, котрий уподібнюється до давньоєгипетського служителя культу богині родючості й материнства: “І чепуренький жрець Ізиди / Чорнявенький і кавалер, / Скромненько длань свою простер...”.

Оцей жрець диригує двояким хором, котрий і на смертному одрі нагадує поетові про його непогамовану найбільшу скорботу: український народ потерпає у кріпацтві, а більша частина української інтелігенції своїми дипломатичними заходами на шляху до антикріпацької реформи підтримує культ царя: “І хор по манію лакея, / Чи то жерця: “Во Іудеї / Бисть цар Саул”. Потім хор / Ревнув з Бортнянського: “О скорбь, / О скорбь моя! О скорбь велика!”.

Український і російський композитор **Д. Бортнянський** за два тижні до смерті (у 1825 р. у Петербурзі) скликав учнів і попросив їх виконати свій духовний концерт “Вскую прескорбна еси, душе моя”. **Т. Шевченко** алюзією на концерт **Бортнянського** ніби перекидає місток до свого найпершого “Сну (комедії)” 1844: “Душе моя убогая, / Чого ти сумуєш, / Чого марне плачеш? / Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш, / Латану свитину з каліки знімають, / З шкурю знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих”. Алюзія як стилістична фігура зазнає розквіту в європейському модернізмі, уже в пізнішому неоромантизмі — романах-утопіях, “хімерній” і “сільській” прозі. “Від Шевченкового “Кума моя і я” веде свій початок “єгиптологія” російського поета **А. Белого** — нескінченні уподібнення Петербурга з його імперським “склерозом” давньому Єгипту” [2].

У поезії **Т. Шевченка** після заслання домінує громадянська лірика (“Я не нездужаю, нівроку”, 1858, СПб., два варіанти “Молитви” 1860 р.: “Злоначующих спина”, “Царям, кровавим шинкарям”), переважно рефлексивна — вірші-міркування, типові для пізнього романтизму. Підсилюються політичні та соціальні, зокрема, антицерковні мотиви, що відбивають загальні настрої доби. Формальний бік поезії залишається майже без змін, зате частішають точні рими. Зникли жанри балади та історичної поеми. До надкоротких балад наближаються нові поезії “Титарівна-Немирівна”, “Над Дніпровою сагою”.

Найпомітнішою “байронічною” або романтичною вільною поемою з високим християнським змістом цього періоду є **Шевченкова** “Марія”: релігійний зміст підсилено й оновлено суголосно сьогоденним сподіванням волі українського народу. Пропуски та перерви у викладі розвитку подій, авторські звертання до героїв створюють оту зумисну романтичну неясність, завдяки якій в образі Богоматері, обділеної велінням долі від земних утіх, постає та, що “оновила зачатих у соромі” (ікос 10 акафісту пресвятій Богородиці) кріпацтва.

Політична лірика останніх літ життя має сатиричний характер; філософська з лейтмотивом особистого земного щастя — урочисте і щире звучання. Герой

Т. Шевченко. Портрет Ликери Полусмакової (тон, папір, італійський олівець). Літо 1860 р.

інтимної лірики **Шевченка** виявляє ту безоглядну вірність покликів серця, на яку **Ликера** була не готова відповісти. Але це не зменшує вартість поетичних шедеврів “Ликери”, “Барвінок цвів і зеленів...”, “Л.”. Поет закликав свою обраницю рішуче стати проти міщанського бога, перейти “калюжу” забобонів. Зір поета рішуче зупиняється над правом людини на особисте щастя поза соціальним, політичним чи релігійним ідеологічним намулом.

Поезією останніх років життя **Шевченко** виконував місію розвіяти забобонний страх свого народу перед стовпами самодержавно-кріпосницького ладу. “Саме з **Шевченка** (у світоглядному, а не вузько історико-генетичному плані) розпочинається довгий і драматичний процес планетарної демократизації світової літератури” [2]. ■

Література

1. **Хоменко Борис**. Назаренко Юрій Іванович // Шевченківська енциклопедія. — Т. 4. — К., 2013. — С. 415—416.
2. **Скуратівський Вадим**. Шевченко в контексті світової літератури // Дивослово. — 2003. — № 6. — С. 68—72.
3. **Шубравський Василь**. Передмова до факсимільного видання “Кобзаря” 1860. — К.: Дніпро, 1981.
4. **Степовик Дмитро**. Наслідуючи Христа: віруючий у Бога Тарас Шевченко. — К., 2013.
5. **Чижевський Дмитро**. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994. — С. 411—417.
6. **Дзюба Іван**. Тарас Шевченко. — К.: Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 496—552.
7. **Ігнатенко Микола**. Алюзія у словесній творчості Т.Г. Шевченка // Дивослово. — 1999. — № 1. — С. 2—6.
8. **Стрельбицький Михайло**. “Моє свято чорнобриве...”

(Гуманістичний зміст інтимної лірики Шевченка) // Дніпро. — 1989. — № 3. — С. 128—132.

9. **Харчук Роксана**. Проблема прототипу у творчості Т. Шевченка // Дивослово. — 2006. — № 3. — С. 49—54.

10. **Шевченко Тарас**. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 725.

11. **Бовсунівська Тетяна**. Художня концепція жінки у творчості Т. Шевченка // Дивослово. — 1999. — № 11. — С. 3—12.

12. **Івакін Юрій**. Два вірші Шевченка (“І Архімед, і Галілей”, “І тут, і всюди — скрізь погано”) // Дніпро. — 1966, № 3. — С. 140—146.

13. **Івакін Юрій**. Сатира Шевченка. — К., 1959.

14. **Розумний Ярослав**. Поет, розіп’ятий на “ізмах” // Світи Тараса Шевченка.—Т. 2: “ЗНТШ”. — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 2001. — С. 19—39.